

ВЕРТЕП І “КОЗАК МАМАЙ”

Вивчення вертепу як явища фольклору буде неповним, якщо залишити поза увагою його зв'язки з народною картиною, про популярність якої Д.М.Щербаківський писав: “Малюнки ці були дуже улюблені: їх не тільки чіпляли по стінках, як картини, але й робили на дверях, шахвах, скринях, вуликах, робили по всій Україні від Дону до Карпат: Мамаю можна зобачити, наприклад, і у Львові в Національній музеї, тільки вірші на ньому написано латинськими літерами, хоч і українською мовою”¹.

На наш погляд, широке розповсюдження і функціонування в одній (спільній) системі – основні чинники, якими зумовлені взаємозв'язки цих явищ.

Коли говорять про їх “стосунки”, мають на увазі походження написів на картинах, зв'язок образотворчої і текстової частин.

Відомий мистецтвознавець О.П.Білецький зазначає: “Підписи на картинах представляють інтерес для дослідників і дають не менше, ніж зображення, для пізнання доби і місця їх виникнення”².

Підписи на деяких картинах є у п'єсах вертепу, але не зустрічаються в монолозі Запорожця. Маємо на увазі римовані висловлювання. Джерело їх – народна традиція.

На давніх картинах бачимо козака, який “воші б'є”. На думку Д.Щербаківського, поза з'явилась під впливом тієї частини монологу вертепного Запорожця, де козак скаржиться, що “було ляхів борючи і рука не мліла, а тепер сильно вош одоліла”³.

Спільний для вертепу і народної картини напис “Хоч ти на мене дивися, та ба не вгадаєш, від киль родом і як зовуть – нічирк не скажеш, бо в мене ім'я не одно, а єсть їх до ката, так зовуть, як налучиш на якого свата” нагадує традиційні епітафіони під українськими надгробними портретами. П.О.Білецький ілюструє це твердження рядками епітафіону І.Домонтовича (XVII ст.): “Хто на той образ поглянет, а що за человек ведати желяет” і з епітафіону І. Романовича (XVIII ст.): “Стара не видя лицем, лет моих не зная

чудишся смотрителю в себе помышляя, кто всех родом чином, сколь жих лета многа...”⁴.

Згаданий напис “повністю увійшов до монологу козака в українській народній ляльковій виставі (“вертепний інтермедія”), а згодом, у свою чергу, вплинув на картину й ці вистави. Весь монолог козака з “вертепу” почали підписувати під зображеннями козака-бандуриста на картині, а навколо постаті малювати окремі сценки з вистави”⁵.

Метафоричний образ варіння пива є не тільки у вертепі і народній картині. Зустрічаємо його в думі “Корсунська перемога”⁶, переказі “Ой Морозе-Морозенку”⁷. До найпоширеніших належить чотиривірш “Козак душа правдива...” Д.Щербаківський стверджував, що це народне прислів'я⁸. Насправді вірш побутував як народна пісня, на що першим звернув увагу І.Єрофеїв⁹.

У п'єсі Андрія Стороженка “Запорозька січ”Сагайдачний співає:

Козак душа правдивая, добре йому жити,
Чобіт нема, ні сорочки, і ні в чім ходити.
Все-таки він правду любить, не збреше нікому,
Краще загинуть, ніж збрехати козаку прямому”¹⁰.

У волинському вертепі козак співає:

Та козак душа правдивая,
Сорочки не має,
Та коли не п'є, то воші б'є,
Таки не гуляє.

Гоп, чук! Бувайте здорові!¹¹

За мотивами цієї пісні Д.Гурамішвілі наисав поезію “Зубівка”, яку з грузинської переклав М.Бажан¹².

У фонді паремій зустрічаємо такі зразки: “а) Козак – душа правдивая, сорочки не має, коли не п'є, то так гуляє. б) Козак коли не п'є, то ворогів б'є, а все не гуляє”¹³, Козак – душа правдивая, сорочки не має – коли не п'є, так нужу б'є, а все не гуляє”¹⁴.

П.Білецький зазначає, що “цей підпис є, мабуть, жартівливим поясненням пози, яка збереглася у мистецькій традиції з давніх давен, хоч стала незрозумілою”¹⁵.

У написах виступає широко окреслений образ лицаря-запорожця, що б'ється з татарами і завжди готовий до боротьби з панамішляхтою. Він гірко іронізує, що раніш, ворогів б'ючи, рука не мліла, а тепер і “вош одоліла”.

Проте відчуває ще козак у собі силу, певна його надія на “мушкет сіромаху” та шаблю, “мою сваху”¹⁶.

Зв'язок картини “Козак-бандурист” з народною піснею та вертепним театром не тільки збагатив її популярним текстом, але і вніс до неї ряд нових іконографічних мотивів та аксесуарів. На картині збільшується кількість різноманітної зброї, про яку говорить у вертепному тексті, наприклад, “мушкет-сіромаха”, “шабля моя сваха”, лук, спис. Бачимо також на картині коня, козацьку шапку, пляшку і чарку. Довкола основної постаті – козака-бандуриста – починають з'являтися різні сцени (козаки гуляють, розважаються або розправляються з ворогами)¹⁷.

Свою незгоду з цього приводу висловив П.Білецький: “Не можна, однак, погодитись із твердженням П.Жолтовського, нібито всі сцени, якими оточена постать бандуриста, запозичені з театру. Постаті козаків, що готують страву, сцена повішення – ці мотиви не характерні для вертепу”¹⁸.

Деякі дослідники стверджують, що Мамай – не плід народної фантазії, а історична особа¹⁹.

Варто погодитися з Д.Щербаківським у тому, що козак-бандурист у народній картині і вертепі – тип козака, а не конкретна постать.

У народній легенді “Кошовий Сірко” (її записав Я.П.Новицький 1901 р. в с. Покровському Катеринославського пов. Катеринославської губ.) виступає татарський хан Мамай²⁰. У народних виставах “Трон” і “Цар Максиміліан” є дійова особа Король Мамай.

На думку Л.Є.Махновця, вертепний монолог є нічим іншим, як народною думою, запорожець відтворює конденсовану історію козацько-визвольного руху – невпинну боротьбу з польською шляхтою, орендарями, турками, татарами, коли в ім'я цієї священної боротьби за волю-вольную козацька голота, нехтуючи срібло-злото і “лакомство нещасне” багатіїв, зрікалася багатьох радощів життя. Вірною і часто єдиною розрадою героїчного козацького життя була “золотая бандура”. Вертепний запорожець з бандурою – це сценічний варіант образу напівлегендарного козака Мамай, портрети якого на Україні XVII – XVIII століть зустрічалися сотнями підписи під

цими портретами найчастіше і є скороченнями, іноді з деякими відмінностями, вертепного монолога запорожця. Ймовірно, що вертеп запозичив цей монолог із якогось поширеного підпису до одного з портретів Мамай. До речі, всі ці дані є цікавою ілюстрацією єдності стародавнього українського образотворчого сценічного і словесного мистецтва”²¹.

С.В.Мишанич, оцінивши позицію Л.Є.Махновця, висловлює свій погляд на це питання: “Вважаючи, що монолог запорожця “є не чим іншим, як народною думою” та “що вертеп запозичив цей монолог із якогось поширеного підпису до одного з портретів Мамай”, дослідник дещо зміщує поняття, але не суперечить сам собі, бо і текст картини, і вертепна характеристика запорожця сягають козацького героїчного епосу дум, зокрема тієї його стадії, коли носіями епосу були талановиті воїни-запорожці”²².

На одній з картин “бачимо типову для вертепу ситуацію: козак б'є булавою уніатського попа, повалив на землю єврея-шинкаря. На другій – поруч козака сидить якийсь панок і протягує йому чарку, причому під картиною підпис “З ляхом разговор”. Тут напрошується аналогія з розмовою “русина і поляка”, відомого у двох варіантах”²³.

Для М.І.Петрова підпис на картині “Козак Мамай” є одним із доказів давності монологу (дослідник називає його думою) запорожця, а отже й вертепу. Автор зауважує, що ця думка належить, можливо, до початку XVIII ст. або принаймні до епохи Б.Хмельницького²⁴. На думку П.Жолтовського, вірші прийшли в народну картину з вертепу десь наприкінці XVIII ст. “і певною мірою вплинули на її зміст. В ній, наприклад, завжди тепер є кінь, шабля, шапка – речі, які згадуються в тексті інтермедії, але які далеко не завжди зустрічалися на давніх варіантах цієї картини”²⁵.

Дослідники сходяться на тому, що напис з'явився на картині після сформування основи її композиції. Лише П. Куліш вважав, що і вірші, і первісний варіант живописного образу створені однією особою²⁶.

“Ці написи спочатку дуже короткі й змістом прості: з'ясовується тільки, що визначає умовно цей образ, і те, що він належить запорожцеві”. На картинах пізнішого часу (десь із другої половини XVIII ст.) написи значно повніші²⁷. Б.Бутник-Сіверський стверджує, що основний зміст текстової частини складають строфи:

Хоч дивись на мене, та ба не вгадаеш,
Відкіль я родом і як звать, нічирк не знаєш!
Кому траплялося коли у степах бувати,
Той може прізвище моє вгадати...
Случалось мені не раз в степу варить пиво:
Пив турчин, пив татарин, пив лях на диво.
Багацько лежить і тепер з похмілля
Мертвих голів і кісток од того весілля²⁸.

У монолозі запорожця варіанту в запису
М.А.Маркевича їх немає²⁹.

А ось блок підпису “Ни бійся, як був богат,
то казали Іван-брат...” Спорідненість бачимо
в монолозі запорожця сокиринського вертепу³⁰,
в думі “Сестра і брат”³¹, у піснях “Ой зйду,
зйду на гору крутую”³², “Не щечечи, соловейку,
на зорі раненько”³³, “Як був я богат, то всяк
мені рад”³⁴, у пісні з репертуару Явдохи Зуїхи³⁵.

Паремії: “Доки богат, доти й сват”, “Поки
багат, то всім і сват і брат, а як же нічого не
стало то мов лизнем їх злизало”³⁶, “Як був
багат, всяк казав “сват”, а як бідний став, ніхто

й шапки не зняв” (с.223 – №200), “Як багатий,
так “здоров був!”, а як бідний – “бувай
здоров!” (с.223 – №197), “При добрій годині
всі куми й побратими” (с.31 – №59), “Багатого
за стіл сажають, а убогого и так випро-
важують”, “Хто багат, то всім брат. Хто нічого
не має, того ніхто не знає”³⁷.

Тема зміни ставлення близьких і знайомих
до людей, що потрапили в біду, збідніли чи
осиротіли, досить поширена в українському
фольклорі. Таке зображення стало типовим місцем.

Образотворча і текстова частини тісно
пов’язані між собою. Є підстави говорити про
залежність формату картин, насиченості
образотворчої частини й обсягу написів. Написи
– не додатки, а органічні складові народних
картин. Можна твердити, що в основі побудови
монологу вертепного запорожця і розлогих
написів на картинах лежить спільний принцип
– монтаж. Цей принцип – в основі вербальної
частини вертепу і “Козака Мамає”.

¹Щ[ербаківський] Д. Козак Мамає (Народна картинка). – К.,1913. – С.1.

²Білецький П.О. “Козак Мамає” – українська народна картина.–Львів,1960. – С.32.

³Щ[ербаківський] Д. Козак Мамає (Народна картинка). – К.,1913. – С.4.

⁴Білецький П.О. “Козак Мамає” – українська народна картина.–Львів,1960. – С.9.

⁵Білецький П. Українське мистецтво XVII – XVIII ст. – К.,1963. – С.21.

⁶Украинские народные думы. – М.,1972. – С.276 – 277.

⁷Легенди та перекази. – К.,1985. – С.212.

⁸Щ[ербаківський] Д. Козак Мамає (Народна картинка). – К.,1913. – С.4.

⁹Єрофіїв Ів. До вивчення малюнка так званого “Козака-бандуриста” //Бюлетень музею Слобідської України ім. Г.С.Сковороди. – 1927 –1928. – №4 – 5. – С.24.

¹⁰Н.С-ко. Очерк литературной деятельности А.Я.Сто-роженка //Киевская старина. – 1886. – №8. – С.676.

¹¹Франко І.Я. До історії українського вертепу XVIII в. //Франко І. Збір. творів: У 50-ти т. – К.,1982. – Т.36. – С.249.

¹²Хаханов А. Из грузинской литературы по старинной малорусской песне //Этнографическое обозрение. – 1909. – №4. – С.99; Чіковані М.Я. Російські та українські фольклорні мотиви в творчості Давида Гурамішвілі //Народна творчість та етнографія. – 1963. – №3. – С.67; Гурамішвілі Д. Давитіані /Пер. з грузин. М.Бажана. – К.,1950. – С.101; 157–159.

¹³Прислів’я та приказки: Упоряд. М.М.Пазяк. Взаємини між людьми. –К.,1991. – С.384.

¹⁴Українські прислів’я, приказки і таке інше. Уклав

М.Номис. – К.,1993. – С.75.

¹⁵Білецький П. Український портретний живопис XVII – XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. – К.,1969. – С.268.

¹⁶Жолтовський П.М. Український живопис XVII – XVIII ст. – К.,1978. – С.296.

¹⁷Жолтовський П.М. Визвольна боротьба українського народу в пам’ятках мистецтва XVI – XVIII ст. – К.,1958. – С.65.

¹⁸Білецький П.О. “Козак Мамає” – українська народна картина. –Львів,1960. – С.8.

¹⁹А.С.Мамає: Изображение запорожца // Киевская старина. – 1898. – №3. – С.489 – 492.

²⁰Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпряни. – К.,1990. – С.113 – 114.

²¹Махновець Л.Є. Гумор і сатира наших предків / / Давній український гумор і сатира. – К.,1959. – С.17.

²²Мишанич С.В. Один із підрозділів українських народних дум // Записки НТШ –Львів,1992.– Т.223 – С.26.

²³Білецький П.О. “Козак Мамає” – українська народна картина. –Львів,1960. – С.8.

²⁴Петров Н.И. Старинный южнорусский театр и в частности вертеп //Киевская старина. – 1882. – №12. – С.4.

²⁵Жолтовський П.М. Український живопис XVII – XVIII ст. – К.,1978. – С.296.

²⁶Кулиш П. Записки о Южной Руси. – СПб.,1856. – Т.1. – С.191 – 192.

²⁷Клименко П. “Украшеной партреть” військового отамана Чепіги та “Козак-запорожець” //Записки історично-філологічного відділу УАН. –1926. – Кн.7 – 8. – С.461.

²⁸Бутник Б.С. Український народний живопис //

Українське народне мистецтво: Живопис. – К.,1967. – С.7.

²⁹Маркевич Н.А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. –К.,1860. – С.51.

³⁰Галаган Гр.П. Малорусский “вертеп” или вертепная рождественская драма. – К.,1882. – С.23.

³¹Украинские народные думы. – М.,1972. – С.331.

³²Метлинский А. Народные южнорусские песни. – К.,1854. – С.459.

³³Малороссийские песни в ст. Новоминской Ейского узда Кубанской области //Сборник материалов

для описания местностей и племен Кавказа. – Тифлис,1884. – Вып.4. – Отд.2. – С.93.

³⁴Эварницкий Д.И. Малороссийские народные песни, собранные в 1878 –1905 гг. – Екатеринослав,1906. – С.65. – №62.

³⁵Пісні Явдохи Зуїхи //Записав Гнат Танцюра. – К.,1965. – С.704 – 705.

³⁶Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми. – К.,1991. – С.220. – №123.

³⁷Українські прислів'я, приказки і таке інше. Уклав М.Номис. – К.,1993. – С.109.